

УДК 94 (438)..94(477)..061.2

Н. Стецюк

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТОВАРИСТВО В ПОЛЬЩІ:
ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ**

У статті розкрито передумови утворення українського суспільно-культурного товариства в Польщі. Охарактеризовано основні напрями його діяльності, зокрема: освітньо-культурну та просвітницьку роботу.

Ключові слова: українське суспільно-культурне товариство, освітньо-культурна діяльність, просвітницька робота.

В статье раскрыты предпосылки образования украинского общественно-культурного общества в Польше. Охарактеризованы основные направления его деятельности, в частности: образовательно-культурная и просветительская работа.

Ключевые слова: украинское общественно-культурное общество, образовательно-культурная деятельность, просветительская работа.

The article disclosed the prerequisites of the formation of the socio-cultural association in Poland. The main directions of its activities, including educational, cultural and educational work were described.

Key words: socio-cultural society, educational and cultural activities, educational work.

Постановка проблеми. Важливу частину українства є його діаспора. Упродовж багатьох років закордонні українці намагалися зберегти власну національну ідентичність. З цією метою вони створювали наукові установи, громадські та церковні організації. Ці намагання не були марними. У комуністичні часи саме діаспора стала консерватором «всього українського», рушієм подальшого національного розвитку. І на сьогодні українці в світі, переважно, живуть проблемами своєї батьківщини [1].

Значну роль у процесі формування сучасної української діаспори в Польщі відіграло Українське суспільно-політичне товариство. Історія його становлення та діяльності не лише вказує на низку особливостей існування українців у межах польської держави, а й відображає всю палітру українсько-польських відносин другої половини ХХ ст.

На відміну від інших країн, основу сучасної української діаспори в Польщі становлять українці, предки яких споконвічно проживали в межах цієї держави. Однак анклавні їхнього проживання у післявоєнні роки значно змінилися внаслідок примусового переселення 1947 року, що увійшло в історію під назвою операція «Вісла». Ця урядова акція стала початком наступного етапу в існуванні та діяльності української національної меншини в Польщі, але вже за нових, комуністичних реалій.

Офіційною причиною переселення українського населення в західні та північні польські регіони значилась боротьба з відділами УПА. Лише такими засобами, за висновками урядових документів, можна було позбавити українського підпілля масової підтримки та полігону для діяльності. Однак мотиви акції не обмежувалися цими поясненнями. Таємна міністерська інструкція від 10 листопада 1947 р. чітко визначала, що «головною метою переселення осадників «В» [акції «Вісла» - С.Н.] є їхня асиміляція в новому польському середовищі, а тому необхідно докласти усіх зусиль, щоб ця мета була досягнута. Не вживати стосовно до цих осадників назви «українець». У випадку, коли на «Повернені

Землі» (Ziemie Odzyskane) разом з осадниками потрапили представники інтелігенції, необхідно їх негайно розмістити окремо, якнайдалі від громад, де мешкають осадники акції «В» [2].

Польські органи влади продумали детальний план для забезпечення повної ізоляції українців у польському середовищі та їх повної асиміляції. Розселення українських родин відбувалося відповідно до інструкції Міністерства безпеки (Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego). Переважна більшість переселенців була розміщена по селах. За даними, виявленими польськими дослідниками Р. Дроздом та І. Галагідою, лише 10% осіб української національності переселенські комісії направили до міст [3, s.10]. Крім того, інструкція забороняла переселенцям проживати в 30-ти км прикордонній смузі та 20-ти км смузі поблизу воєводських міст. У залежності від лояльності до польської влади, українські сім'ї ділилися на категорії «А» (родини категорії «А» - українські сім'ї, які знаходились під наглядом польських спецслужб (UB)), «В» (родини категорії «В» - особи, прізвища яких знаходились у «списках неблагонадійних», складених військовими під час переселення) та «С» (родини категорії «С» - всі інші переселенці). Це впливало на визначення необхідного відсотка українців під час розселення серед польського населення. В одному селі могла проживати лише одна родина категорії «А» або «Б» і до п'яти родин з категорії «С». Родини з категорії «А» і «В» заборонялося поселяти разом з українцями категорії «С». Депортовані також обмежувались у свободі переміщення. Особливо недопустимим вважалося залишення визначеної території без згоди спецслужб і повернення на попереднє місце проживання [4].

Українська громада, опинившись у чужому середовищі, відчула на собі весь тягар матеріальних проблем. Обіцянки комуністичної влади про те, що українське населення отримає заможні господарства, які залишилися від депортованих німецьких поселенців, так і залишилися на рівні пропагандистських гасел. У таємному рапорті Міністерства внутрішніх справ Польщі, підготовленому вже в 1956 р.,

зазначалося, що розселення осіб української національності на північно-західних територіях відбувалося в період, коли найкращі господарства вже були роздані. Часто на одне господарство поселяли по декілька родин, зокрема в Ольштинському та Зеленогурському воєводствах. При цьому переселенські комісії направляли українців у найгірші господарства, будинки яких були пошкоджені або взагалі зруйновані. У рапорті подавався розгорнутий опис умов, у яких змушені були жити переселенці. Так, в Ольштинському воєводстві на 10462 українських господарства, понад 3000 вимагають капітального ремонту, а 850 зовсім не були придатними для життя і вимагали негайної заміни [5, с. 372-377].

Життя на новому місці супроводжувалося не лише матеріальними проблемами, а й моральним тиском. Здійснювалась активна урядова антиукраїнська пропаганда. На шпальтах газет та журналів образ «українця» будовався як образ головного ворога «поляка і Польщі». Транслявалися відповідного змісту радіопередачі, показували фільми, основою сюжету яких стали «злочини УПА». Такий шквал негативної інформації впливав на сприйняття переселенців місцевою владою та новими сусідами-поляками [6, с. 403 – 414]. Однак, явища неприязні серед пересічного польського населення не були загальним явищем і переважно залежали від конкретної ситуації.

Влада намагалася обмежити всі аспекти існування переселенців, які б впливали на їхнє національне самовизначення. Українці були позбавлені національної освіти, культурних товариств, можливості вільно розмовляти рідною мовою та молитися у своїх церквах. Польські комуністи добре розуміли роль церкви у формуванні та зміцненні національної свідомості українців, тому українське духовенство перебувало під постійним контролем спецслужб. У 1948 р. воєводський комітет в Ольштині так охарактеризував становище Греко-католицької церкви у воєводстві — «місцева влада не хоче допустити відновлення українського руху, а тому унеможливує створення греко-католицьких парафій... Греко-католицьких віруючих направляють до римо-католицьких костелів» [7].

Під тиском Москви 22 червня 1948 р. було підписано «Акт про возз'єднання Польської православної церкви з Руською православною церквою». В цьому акті Польська православна церква признавала неканонічність своєї автокефалії, яку вона отримала від Константинопольського патріарха, та зверталася з проханням до Руської православної церкви надати «справжню канонічну автокефалію». Ще в 1946 р. з

урядовою допомогою відбулося очищення Польської православної церкви від «національних елементів»: єпископський собор своєю ухвалою звільнив із посад, позбавив титулів єпархіальних єпископів і виключив із грона єпископату ординарія Холмсько-Підляшської єпархії архієпископа Іларіона (Огієнко) і ординарія Краківсько-Лемківської єпархії архієпископа Палладія (Ведибіда-Руденко) [8, с. 159].

Після зазначених подій ставлення влади до Польської православної церкви змінилося. Вона вже не розглядалась носієм української свідомості, а навіть більше, стала засобом русифікації переселенців. Внаслідок цього, від 1948 р. Православна церква в Польщі отримала дозвіл на організацію православних парафій серед українського населення з акції «Вісла». До кінця 1949 р. в Ольшанському воєводстві діяло 9 православних парафій. Православні осередки також існували на теренах Нижнього Шльонську і в Щечінському воєводстві [9, с. 161 - 171].

Така політика стосовно переселенців наперекір сподівань урядових кіл навпаки привела до консервації українського середовища. Українці, які зіткнулися з жакливими умовами проживання, неприязню зі сторони місцевої влади та населення, об'єднувалися не лише супроти зовнішнього несприятливого світу, а й надією на повернення додому. Вже з кінця 40-х років стала помітною тенденція самовільного повернення українських сімей на територію Люблінського та Жешівського воєводства. Так, у листопаді 1950 р. Президія національної ради в Любліні у звіті про ситуацію в краї звертала увагу центральної влади на той факт, що упродовж 1949 року частина переселенців повернулася у воєводство [10]. Зокрема до Владавського повіту Люблінського воєводства повернулося 446 сімей (1091 особа) [11, с. 72]. Місцева влада прийняла рішення виселити українців повторно. Оскільки явище стало набувати масового характеру, в 1955 р. Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП) прийняв постанову, відповідно до якої українські сім'ї, які повернулися до 30 червня 1952 р. могли залишитися, після – відправлялися на попередні місця розміщення [12].

Окрім постійних листів-прохань про повернення на батьківські землі, урядовців також насторожувала специфічна самоізоляція українців. Вона привела до культивування власних традицій (спільні святкування, організація хорів, осередки навчання української мови, драматичні гуртки) та ігнорування зовнішніх чинників, в тому числі і самої комуністичної влади (небажання участі в політичному житті

держави тощо). Партійне керівництво не могло залишити без контролю спонтанний розвиток українського руху.

У квітні 1952 р. Політбюро ЦК ПОРП прийняло рішення «Про заходи, спрямовані на поліпшення економічної ситуації українського населення в Польщі та посилення серед нього політичної роботи» [13, s. 65 - 68] - перший партійний документ, в якому реалізовувалася спроба проаналізувати проблеми в українському середовищі та визначити шляхи їхнього вирішення. Фронт роботи місцевої влади у справі українського населення окреслювався у листі секретаріату ЦК ПОРП «Про завдання воєводських комітетів і повітових комітетів у справі поліпшення економічної ситуації та посилення політичної роботи серед українського населення», розісланому по воєводствах у 1955 році [14, s. 70 - 76]. Головний акцент урядових розпоряджень спрямовувався на зміну ставлення до українського населення. На сторінках документів підкреслювалась необхідність критичної оцінки акції «Вісла», яка була здійснена в стані ефекту і, окрім економічної школи (втрата і знищення майна переселенців), завдала поважну політичну шкоду – глибокий жаль виселених, зростання націоналістичних настроїв як серед українців, так і їхнього польського оточення. Для виправлення завданої шкоди та протидії зростаючій тенденції виїзду, рекомендувалося збільшити матеріальну допомогу, в першу чергу для найбільш потребуючих переселенців (надати кредити без повернення на ремонті будівель та придбання необхідних будівельних матеріалів). На місцях організували наради з українським населенням, на яких роз'яснювалася політика партії в національному питанні, вислуховувалися скарги, розслідувалися випадки дискримінації та передавалися органам місцевої влади для вирішення.

Результати прийнятих документів та впроваджених дій були досить незначними. Українці ігнорували урядові заходи. Вони боялися, що прийнята допомога від держави остаточно унеможливить повернення до рідної землі. З цієї ж причини переселенці відмовлялися приймати акти надання господарств [15, s. 138 - 139]. На перешкоді впровадження партійної програми також стояла упередженість представників місцевої влади, які не поспішали втілювати у життя розпорядження зверху. Виникла парадоксальна ситуація. Центральні партійні власті видавали акти, які мали б суттєво поліпшити становище українців, а місцеві воєводські та повітові партійні інстанції робили все для того, щоб стримати або й не допустити виконання таких постанов. Водночас центральній владі часто

було вигідно «не бачили» зазначених порушень партійної дисципліни [16]. Права польських громадян українського походження таким чином були задекларовані, але не виконувалися.

«Клапаном», який випустив пару з котла», стало створення Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ). 10 лютого 1956 р. до Міністерства внутрішніх справ надійшла петиція за підписами 50 мешканців Варшави з пропозицією його організації. В останній день лютого адміністративний відділ ЦК ПОРП разом з кількома українськими партійними діячами, написали концепцію УСКТ за зразком інших існуючих на той час у Польщі товариств національних меншин. 9 квітня 1956 р. у Варшаві відбулося перше засідання організаційного комітету, який очолив С. Макух. Головним завданням комітету проголошувалося скликання з'їзду представників українського населення для обговорення функціонування УСКТ. Насправді, організували з'їзд, а водночас і контролювали вибори делегатів партійна влада та Міністерство внутрішніх справ [17, s. 122].

На думку Р. Дрозда, роль товариства була очевидною вже з перших днів його формування. Найнижча форма організації УСКТ, запропонована владою, була повітова, а не сільська. В той час, коли 90% українців проживало в селі, це вказує на намагання урядовців обмежити значення товариства до незначної пересічної організації, яка б не змогла репрезентувати українське суспільство Польщі в цілому [18, s. 267]. Для чого ж було затівати своєрідну «гру в лібералізм» з польськими громадянами українського походження? Подальше поєднання українці без участі влади, як необоротний процес, могло кожної митті набути антикомуністичного забарвлення. Польським службам безпеки потрібно було б багато часу на знищення цієї нової конспірації в її вже організованих формах. Такого сценарію партійне керівництво допустити не могло. Тому, на думку В. Гука, ініціатива створення маріонеткової української організації була досить привабливою для влади, оскільки вирішувала подвійне та навіть потрійне завдання: на довгий час акумулювала енергію українці і направляла її в потрібне «нешкідливе» русло; ліквідувала загрозу відновлення впливу українського підпілля та засвідчувала перед світом підтримку ПОРП української меншини в Польщі [19].

Не дивлячись на недовіру українців (знайти бажаних стати делегатом було дуже важко), 16-18 червня 1956 р. з'їзд представників українського населення відбувся. У його роботі взяли участь 239 делегатів з Бялистоцького,

Вроцлавського, Гданського, Каналінського, Люблінського, Ольштинського воєводств, а також з міст Варшава, Краків, Лодзь, Познань [20]. Як видно з названої географії, саме ці регіони стали місцями нового проживання українців внаслідок операції «Вісла». Основним досягненням зібрання стало проголошення створення УСКТ. Партію і уряд ПНР на з'їзді репрезентував міністр освіти В. Ярославський.

Головним завданням УСКТ, у відповідності із статутом, стало широке залучення українців до соціально-економічного та громадсько-політичного життя, «зміцнення багатих традицій приязні і співпраці братніх народів – польського та українського» [21]. Товариство набуло права діяти на всій території Польщі і підтримувати контакти з громадськими організаціями, культурними закладами УРСР та інших держав.

На кінець року товариство вже налічувало понад три тисячі членів, організованих у 119 місцевих гуртках. Діяло 63 повітових та 8 воєводських правлінь УСКТ [22, с. 176]. Аналіз документів засвідчує, що комуністична влада, намагаючись поставити на всі керівні посади в УСКТ вірних партії людей, користувалася порадами і картотекою служби безпеки. Через деякий час польським партійним і державним властям вдалося сформувати із колишніх членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та різного рівня партійних функціонерів керівний апарат товариства. Однак з часом виявилось, що навіть серед цих «відданих» людей було чимало таких, що діяли не у відповідності з партійною дисципліною, а згідно із своєю національною самосвідомістю [23, с. 191 - 194]. Це засвідчив вже перший з'їзд УСКТ, який, за свідченнями його учасників, скоріше нагадував судовий процес над комуністичною владою. Делегати вільно обговорювали наслідки незаконної депортації 1947 р., висловлювали побажання повернутися в рідні домівки. Як згодом виявилось, був це в історії товариства єдиний з'їзд, на якому «можна було говорити правду» [24, с. 83].

З виникненням УСКТ із «конспірації» вийшли тисячі українців, які вступили до товариства. У більшості випадків мотивом такого кроку стало не бажання після 10 років заборон кинути у вир легальної суспільно-культурної роботи, а сподівання з допомогою УСКТ повернутися на свої господарства. За таких обставин, на першому етапі свого існування товариство могло похвалитися імпазантною кількістю гуртків – 270 тисяч, які об'єднували понад 10 тисяч членів. Проте, після декількох років перебування в лавах УСКТ основна частина українців зрозуміла, що головної мети – повернення в рідні домівки – досягти нереально. Число членів різко зменши-

лось до 7 тисяч [25, с. 16]. Останнім „цвяхом у домовину надій” стала постанова ЦК ПОРП в справі української національної меншості в ПНР від квітня 1957 р., яка заборонила приймати переселенців на території їхнього колишнього проживання та надала повноваження місцевій владі повертати втікачів назад [26, с. 105 - 108].

За умов тоталітарного режиму вирішення цієї проблеми шляхом політичної активності – участь у виборах до сейму, представництво в партії – також була справа марна. Хоча за результатами виборів 1958 р. лише в Ольштинському воєводстві було обрано 412 представників українського населення, більшість із них увійшли до громадських сільських рад і не мали впливу на вирішення проблем загальнодержавного значення [27, с. 269].

Основним напрямком роботи УСКТ упродовж багатьох років залишалась освітньо-культурна діяльність, а особлива увага надавалась розвитку українського шкільництва. Ситуації сприяла позиція влади. Ще в 1952 р. Політбюро ЦК ПОРП, розглядаючи нові підходи у ставленні до польських громадян українського походження, доручило нижчим партійним органам та адміністрації розглянути можливість введення в деяких школах вивчення української мови як додаткового предмету [28].

Міністерство освіти на основі згаданої постанови розробило інструкції для місцевих органів освіти (№ ПІ-5232/52 від 4.07.1952 р. та № SO 5-7630/52 від 15.09.1952 р.), в яких визначалася головна умова введення додаткового вивчення української мови в даній школі, а саме виразне бажання або згода зацікавлених батьків. Крім того, в інструкціях окреслювалися основні вимоги до навчального процесу: викладання української мови рекомендувалося доручити вчителям, які добре знають українську мову і навчатимуть її відповідно до ідейних основ і виховних цілей польського шкільництва; вивчення додаткового предмету починалось з II класу 3 год. щотижня з використанням підручників і посібників з УРСР [29, с. 256]. Постановою від 4 грудня 1956 р. Міністерство освіти встановлювалася низка чітких параметрів для організації українських класів та пунктів вивчення української мови. Насамперед ці навчальні структури могли повстати лише у місцях компактного проживання українців. У польській школі відкриття українського класу дозволялося за наявності щонайменше семи дітей, батьки яких висловили бажання до такого навчання. З метою забезпечення педагогічними кадрами запроваджувалося у педагогічному

ліцеї в Бартошицах вивчення окремих предметів українською мовою [30, с. 273].

Завдяки старанням місцевих структур УСКТ розвиток українського шкільництва набув системних рис. У 1957 – 1958 шкільному році було організовано три початкові школи (83 учнів), у наступному – шість (218 учнів), здійснено перший набір (53 особи) до педагогічного ліцею в Бартошицах. На 1958 р., окрім початкових шкіл, діяло 4 середні навчальні заклади, де отримували знання 290 учнів, а також студія для вчителів у Щецині. З 1959 р. у Варшавському університеті стали вивчати українську філологію перші 18 студентів. Переважна більшість дітей основні навички української мови отримувала у розгалуженій мережі навчальних пунктів, кількість яких упродовж кін. 50-х – поч. 60-х рр. поступово зростала з 117 – в 1956 р. до 210 – в 1960 р. [31]. Однак, за досить короткий час ситуація змінилася. На хвилі гонитви за українськими націоналістами у другій пол. 1960-х рр. розпочався швидкий занепад українського шкільництва. Буквально за декілька років з шістьох українських початкових шкіл залишилося тільки дві, подібна доля спіткала і інші навчальні структури УСКТ [32].

Факторами, що мав вирішальний вплив на регресивні явища в українському шкільництві в Польщі були свавілля шкільної влади, яка всупереч директивам партії та уряду, хотіла за будь-яку ціну позбавити себе додаткового клопоту [33], пасивність і брак почуття обов'язку значної частини педагогів та низький рівень національної свідомості самих батьків. На кінець 50-х рр. на обліку Міністерства освіти перебувало 2 тис. вчителів, які знали українську мову, проте працювати зголосилися одиниці. Студенти ж української філології після закінчення навчання, не дивлячись на системну роботу серед них УСКТ, рідко йшли працювати за фахом [34, с. 74]. За висновками воєводських відділів освіти польські громадяни українського походження у загальній масі відзначаються пасивністю у освітній сфері, «уникає назви «український» і говорить «руський» або «наш»; на питання, чи бажають, щоб їхні діти вивчали українську мову, відповідають ухильно: «як хочете, хай вчаться», «як уряд хоче, хай так буде», «вже вчаться російської, а букви такі самі» [35, с. 257]. Станом на 1979 р. кількість навчальних пунктів навчання зменшилась до 29. У 1986 р. діяла одна українська початкова школа в Білому Борі. Залишалися також паралельні класи в Банях-Мазурських, загальноосвітній ліцеї у Легниці та паралельні класи в загальноосвітньому ліцеї в Гурові-Ілавецькому [36, с. 182].

Серед основних напрямків діяльності УСКТ також була просвітницька робота, зокрема налагодження українського видавництва, випуску періодичної преси. Вже на організаційному з'їзді УСКТ делегати мали в руках перший номер тижневика «Наше слово». З 1957 р. як додаток до нього почав виходити науково-популярний щомісячник «Наша культура» та дитячий щомісячник «Світанок», з 1958 р. – «Український календар», на сторінках якого постійно розміщувалася інформація про життя українського населення у Польщі, матеріали з історії України, художні твори відомих авторів тощо [37, с. 74]. Поява «Нашої культури» стимулювала розвиток Літературного об'єднання при УСКТ, яке стало відомим серед українців за скороченою назвою ЛОБ. Цей часопис довгий час був «трибуною» для людей пера, які творили в Польщі українською мовою. З 6 лютого 1964 р. в ряди Літературного Об'єднання влилися також художники та особи споріднених професій. Не дивлячись на досить скромні досягнення членів ЛОБ, у Москві були занепокоєні їхньою діяльністю, наслідком чого з січня 1974 р. значно посилилась цензура над видавничою діяльністю українців у Польщі [38, с. 120 - 124].

Постановою комітету для справ радіомовлення від 29 січня 1958 р. на радіостанціях Кошаліна, Любліна, Ольштина, Ряшева було дозволено проводити радіопередачі українською мовою. Українська громадськість отримала можливість через радіо дізнаватися про життя своїх одноплемінників у Польщі, події в УРСР тощо. 24 лютого 1984 р. у Варшаві відбулася нарада працівників українського радіомовлення [39, с. 126].

Щільне місце у житті «польських українців» посідало аматорське мистецтво. Низка творчих аматорських колективів працювала ще задовго до існування УСКТ, а їхня діяльність стала одним із факторів його створення. Найбільшою популярністю користувалися хори, вокальні, драматичні та декламаторські групи (чоловічий хор «Журавлі», Варшавський змішаний хор під керівництвом Й. Курочки, хор «Полонина» та «Чайка», бойківська капела «Сусідоньки», Щецинський танцювальний колектив «Метелиця», Перемишльський – «Аркан», Перемишльська театральна група та ін.). Усі вони діяли на громадських засадах [40, с. 179 - 180]. Попри всі зусилля, УСКТ не вдалося створити професійний хор та театральні колективи.

Навіть врахування всіх недоліків не може применшити всю важливість створення для української громади в Польщі такого товариства як УСКТ. Для багатьох українців цей осере-

док був єдиною можливістю зберегти свою рідну мову та традиції. Частина свідомих українців вихована в лавах товариства стала форпостом української культури не лише в Польщі, а за умов тотального режиму далеко за її межами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див: Атаманенко А. Колекція УІТ в Інституті досліджень української діаспори при НАУОА // <http://naub.org.ua/?p=478#more-478>
2. Archiwum Aktów Nowych (далі - AAN). – z. MZO, sygn. 784: Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczania osadników z akcji „Wisła” z 10 listopada 1947 r.
3. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 – 1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). – Warszawa, 1999. – S. 10.
4. AAN. – z. MZO, sygn. 784: Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczania osadników z akcji „Wisła” z 10 listopada 1947 r.
5. Цепенда І. Відгомін «хрущовської відлиги» у Польщі та її вплив на етнополітичне становище української меншини (1955-1958 рр.) // Галичина. — 2001. — № 5-6. — С. 372-377.
6. Наприклад, див.: Wołosiuk L. Historia jednej fotografii // Problemy Ukraińców w Polsce po wiesiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku / pod red. W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 403 – 414.
7. AAN. – z. MOZ, sygn. 516g: Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie z działalności kościołów na terenie województwa olsztyńskiego.
8. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945 – 1970. – Kraków, 1996. – S. 159.
9. Там же. – S. 161 – 171.
10. ANN. – z. URM, sygn. 18/43: Sprawozdanie Prezydium Wojewódzkiej Rady w Lublinie dla Prezydium Rady Ministrów z wysiedlenia rodzin ukraińskich.
11. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 – 1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). – Warszawa, 1999. – S. 72.
12. Там же.
13. Там же. – S. 65 – 68.
14. Там же. – S. 70-76.
15. Zabrowarny S. Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-Wschodniej / pod red. J. Pietrasia i A. Czarnockiego. – Lublin. – 1993. – S. 138-139.
16. Наше слово. – 1990. – 19 березня.
17. Olejnik L. Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944 – 1947 // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 122.
18. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989. – Warszawa, 2001. – S. 267.
19. Гук Б. Два відродження. Порівняльний аналіз українських відроджень 1956 і 1990 років // Наше слово. — 1999. — № 12-13.
20. Зарубіжні українці / С.Ю. Лазебник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар. — К., 1996. — С. 172.
21. ANN. – z. KC PZPR, sygn. 127/XIV-97: Przemowienie przedstawiciela Rządu i KC PZPR wiceministra Witolda Jarosińskiego wygłoszone na I Zjeździe Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.
22. Зарубіжні українці / С.Ю. Лазерник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар. — К., 1996. — С. 176.
23. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944-1984. — Нью-Йорк. — Париж — Сідней — Торонто. — 1990. — С. 191 – 194.
24. Там же. – С. 83.
25. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 – 1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). – Warszawa, 1999. – S. 16.
26. Там же. – Uchwała Sekretariatu KC PZPR w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej w PRL. – S. 105 – 108.
27. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989. – Warszawa, 2001. – S. 269.
28. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 – 1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). – Warszawa, 1999. – S. 65 – 68.
29. Заброварний С. Відродження українського шкільництва (1952-1958 рр.) // Український альманах. — Варшава, 1997. — С. 256.
30. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989. – Warszawa, 2001. – S. 273.
31. Там же.
32. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944-1984. — Нью-Йорк. — Париж — Сідней — Торонто. — 1990. — С. 139.
33. Наше слово. – 1972 – 3 грудня; 1974. – 28 липня; 1976. – 4 липня.
34. Дробник В. Українська меншість у післявоєнній Польщі // Історія і сучасність. – 1997. – С. 74.
35. Заброварний С. Відродження українського шкільництва (1952-1958 рр.) // Український альманах. — Варшава, 1997. — С. 257.
36. Зарубіжні українці / С.Ю. Лазебник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар. — К., 1996. — С. 182.
37. Дробник В. Українська меншість у післявоєнній Польщі // Історія і сучасність. – 1997. – С. 74.
38. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944-1984. — Нью-Йорк. — Париж — Сідней — Торонто. — 1990. — С. 120 - 124.
39. Там же. – С. 126.

-
40. Зарубіжні українці / С.Ю. Лазебник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар. — К., 1996. — С. 179 - 180.